

ПСИХОЛОГИЯ

ПСИХОЛОГИЯ

PSYCHOLOGY

Коңурбаев Т.А.

**ЭКОЛОГИЯЛЫК ПСИХОЛОГИЯ – ПСИХОЛОГИЯ
ИЛИМИНИН ЖАҢЫ ТАРМАГЫ**

Конурбаев Т.А.

**ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ – НОВАЯ ОТРАСЛЬ
НАУКИ ПСИХОЛОГИЯ**

T.A. Konurbaev

**ENVIRONMENTAL PSYCHOLOGY IS A NEW BRANCH
OF SCIENCE PSYCHOLOGY**

УДК: 502.31+159.9

Макалада антропогендик факторлорду изилдөөдө башка илимдердин жетишкендиктерин колдонуу зарылчылыгы жаралып, мындай зарылдык психология илиминде да пайда болгондугу каралган. Ошондой эле психология илиминин жаңы тармагы – экологиялык психология жаралгандыгы тууралуу кеп козголот.

Негизги сөздөр: психология, экология, илим, табият, тармак, адам, экологиялык өзгөрүүлөр.

В статье рассматривается возникновение необходимости применения достижений других наук, а также такой науки как психология при исследовании антропогенных факторов. А также речь пойдет о возникновении новой отрасли психологической науки, как экологическая психология.

Ключевые слова: психология, экология, наука, природа, отрасль, человек, экологические изменения.

The article deals with the necessity of applying the achievements of other Sciences, as well as such science as psychology in the study of anthropogenic factors. And also we will talk about the emergence of a new branch of psychological science, as environmental psychology.

Key words: psychology, ecology, science, nature, branch, person, ecological changes.

Акыркы кылымда адамзат өзүнө ыңгайлуу шарт жана жакшы жашоону камсыз кылуу үстүндө көп изденип, экосистеманын табигый түзүмүнө доо кетирип жаткандыгын эске албай келет. Мындан жалпы адамзат алдында экосистеманын, биосферанын экологиялык тең салмактуулукту жана анда жашаган биологиялык ар түрдүүлүктү сактап калуу проблемасы пайда болууда. Биологиялык ар түрдүүлүктүн бузулгандыгына жаратылыштагы өзгөрүүлөр гана эмес, негизгиси, адам баласына таандык ой-жорумдун туура нукта өнүкпөй жатышы себеп болуп жатат деп айтууга негиз бар.

Бирок бүгүнкү базар экономикасынын шарты, материалдык байлыкка багыт алуу аракеттерин жаратып, адамдардын жаратылышка болгон мамилелерин өзгөртүп, чаржайыттуулукту пайда кылууда. Мындай тенденциянын коркунучтуулугу жөнүндө Э.Фромм [1]: «...нерселерге баш ийүүнүн жүрүшүндө биз өзүбүздү-өзүбүзгө керектелүүчү предметке айландырабыз» - деп жазган.

Экологиялык алаамат биздин аймакты да каптап келе жаткандыгын белгилүү публицист, акын, тарых илимдернин кандидаты Байас Турал [2] мындай сүрөттөйт:

Улуу тоону бет алып, каптап жылып келатат,
Жеткен жерге чөп чыкпай таптап жылып келатат.
Булут жылып келаткансып, сапырылып, түйүлүп,
Улуп жылып келаткансып чөөнүн ачка үйүрү,
Сойлоп жылып келаткансып жыландардын уйугу,
Ойноп жылып келаткансып шамалдардын куюну...

Адамзаттын алдына коюлган бул проблеманы даяр илимий концепциялардын негизинде чечүү мүмкүн эмес. Анткени азыркы илимий теориялардын иштелип чыгуу өзөгүндө, экологиялык түшүнүктөр орун алган эмес. Айрыкча психология илиминде, мисалга ала турган болсок, ойлом процессинин закон ченемдүүлүктөрү ачылып, анын табигый нугу – «туура ойлоо» табиятына көңүл бурулбай келет. Ал үчүн изилдөөнүн интеграцияланган жаңы областын түзүү керек. Илимдер системасындагы жаңы интеграцияланган область – экологиялык психология. Анткени жогоруда аталган проблемаларды чечүүнүн бирден бир жолу – адамдардагы экологиялык аң сезимди калыптандыруу. Андай болбосо «жер планетасында адам баласынын биосоциалдык түр катары жашашы өтө күмөн» [3].

Ошондуктан экологиялык психологияны өз алдынча илим катары окуп үйрөнүү, анын билим берүү

системасындагы ордун аныктоо жана биосферанын экологиялык тең салмактуулугун коргоо улутту, адамзатты сактап калуунун бирден бир жолу.

Коюлган проблеманы изилдөөгө жер шарында болуп жаткан экологиялык өзгөрүүлөр жана психолого-педагогикалык илимдин өнүгүү логикасы мүмкүнчүлүк берет. Ал эми экологиялык психологиянын азыркы коомдогу ээлеген ордуна, анын илимий-техникалык прогресстин өнүгүү темпине тийгизген таасирине терең анализ берүү, бул илимдин коомдук аң сезимдин калыптанышындагы ролуна баа берүү укугун жаратат.

Жогоруда аталган проблемалардан экологиялык психологиянын аң сезимдин калыптанышындагы жана чыныгы дүйнө менен болгон объективдүү мамилеринин түзүлүшүндөгү ролун көрүүгө болот. Демек, экологиялык аң сезимдин калыптанышына болгон адамдардын мамилелерин аныктоо бир жагынан психология илиминин өнүгүшүнө, коомдогу ордуна анализ берүүгө, экинчи жактан психологиялык илимдер системасы менен болгон байланышын ачууга шарт түзөт.

Курчап турган чөйрөгө, тирүү организмдерге түрдүү экологиялык факторлор таасир этет. Экология илиминде мындай факторлор үч категорияга бөлүнөт:

1. абиотикалык – жансыз жаратылыштардын фактору;
2. биотикалык – жандуу жаратылыштардын факторлору;
3. антропогендик – адамзат иш аракеттеринин фактору.

Бул факторду узак мезгилге чейин биолог, экологдор изилдешип, илимий теорияларды жаратып келишкен. Акыркы кылымда экологиялык проблемалардын жалпы адамзаттын келечегине коркунуч туудурушу окумуштуулардын көңүлүн өзүнө тарта баштады. Мында бир эле экология илиминин жетишкендиги алсыздык кыла тургандыгы маалым болду. Антропогендик факторлорду изилдөөдө башка илимдердин жетишкендиктерин колдонуу зарылчылыгы жаралды. Мындай зарылдык психология илимине да пайда болду. Ошондуктан психология илиминин жаңы тармагы – **экологиялык психология** жаралды.

Экологиялык психологиянын илим катары жаралышынын 4 этабы бар. Алардын ар бирине токтолуу бул илим жөнүндө жалпы маалымат берет деген ойдобуз:

I. Айлана чөйрөнүн адам баласына тийгизген таасирине б.э.ч. Вк. Гиппократ: «Аба, суу жана жашоо орун жөнүндө» - деген эмгегинде токтолгон. Кийинки кылымдарда ал эмгек изилдөөлөрдү жүргүзүүдөгү таяна турган негизги теорияга айланган. Ал эми XVI-XVIII кк. француз окумуштуулары жаратылыштын жана жашоо шарттын тарыхка тийгизген таасирин кеңири изилдей башташкан.

XX к. **инвайронментализм** (англ. сөзү – environment – айлана чөйрө) аттуу илимий агым жаралган. Бул агымдын негизги маңызы курчап турган

жаратылыш адамдардын жашоо шартын аныктайт, ал эми адамдын жүрүм-туруму ошол шартка ылайык багыт алып, ыңгайлашып турат дегендикте б.а. адам психикасы курчап турган жаратылыштык чөйрөгө жараша калыптанат деген идеяны сунуштайт.

Географиялык детерменизм жана **поссибилисттердин** (англ. сөзү - possibility - мүмкүнчүлүк) ортосундагы талаш-тартыш экологиялык психологиянын илим катары жаратылышына чоң түрткү болгон. Географиялык детерменизмдин позициясы боюнча түрдүү элдердин маданиятынын, социалдык турмушунун өзгөчөлүктөрү жаратылыш шарттын өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта калыптанат. Ала турган болсок, батыш өлкөлөрүнүн демократияга «ыңгайланшы» ал жактагы территориянын чектелгендиги менен түшүндүрүлөт. Мындай шартта жашашкан элдер кааласа, каалабаса да бири-биринин кызыкчылыктарын эске алышып, тынч жашоо ыктарын иштеп чыгышкан. Алардан айырмаланышып байыркы славян уруулары (Россияда отурукташкан) территориялык жактан чектелишкен эмес. Уруулардын ортосунда чыр-чатактар жаралса, бири-биринен алыс көчүп кетип турушкан. Бекеринен «Россиянын тарыхы - бул жаңы жерлерди өздөштүрүүнүн тарыхы», - деген сөз калган эмес. Адамдар да өздөрүн мындай шартка жараша карманышкан: ар ким өз көз карашында кала берген. Компромисске баруу, бири-биринин кызыкчылыгын эске алуу ыктарынын калыптанбагандыгы Россиянын жер шартынын түздүгү, кеңдиги менен түшүндүрүлөт дешет. Мындай көз караш көчмөн элдерге да таандык деп айтсак болот.

Поссибилисттер, тескерисинче, «эч жерде зарылчылыктар болбойт, бардык жерде мүмкүнчүлүктөр гана бар. Адам мүмкүнчүлүктөрдүн ээси катары шарттарды бөлүштүрүп, пайдаланып отурат» - деген көз караштарды сунуш кылышкан. Убакыттын өтүшү менен географиялык детерменизм теориясын жокко чыгарган ойлор басымдуу боло баштаган, бара-бара бул терминге «жоголуу» тагдыры таңууланган. Көп убакытка жаратылыш факторлору менен социалдык кубулуштун ортосундагы байланыш изилденбей калган Мындай абал Кыргызстанда, Россияда эле эмес, батыш өлкөлөрүндө да өкүм сүргөн.

Ошондуктан адам жана чөйрөнүн өз ара байланышын изилдөө байыртан келе жаткан салт экендиги анык. Бирок “чөйрөнүн психологиясын” үйрөнүү 1960-жылдардан башталган. 1980-жылы түрдүү изилдөөлөрдү бириктирүү менен психология илиминин жаңы тармагы түзүлгөн. Ал «Чөйрөнүн психологиясы» деген ат алган. 1982-жылы Эдинбургда биринчи жолу бул багытта изилдөө жүргүзүүнүн Эл аралык программасы кабыл алынган. Курчап турган чөйрөнүн психологиясынын изилдөө предмети болуп, адамдын курчап турган чөйрө менен болгон карым-катнашынын өзгөчөлүктөрү саналган.

II. Экология – биология илиминин бир тармагы болуу менен бирге, жаныбарлар, өсүмдүктөр, микроорганизмдердин курчап турган чөйрө менен болгон өз ара карым-катнаштарын изилдейт. Убакыттын

өтүшү менен экологиянын объектисине адамды изилдөө киргизилген. Анын натыйжасында «Адам экологиясы» - деген жаңы илимий предмет жаралган.

Экологдордун изилдөөлөрүндө адамга, ал жашаган чөйрөгө таасир берген биологиялык, физикалык жана химиялык факторлордон башка психологиялык аспектерди кароого көп көңүл бурулуп келген. Мындай жагдай экологиянын «**Психологиялык экология**» деген жаңы бөлүмүнүн жаралышына негиз болгон. Психологиялык экологиянын предмети болуп, экологиялык факторлордун адам психикасына тийгизген таасири саналат.

III. XX к. 60-жылдары психологдордун арасында лабораториялык шартта адамдын жүрүм-туруму жөнүндө толук маалымат алууга мүмкүн эмес. Анткени табигый шарттагы факторлор эске алынбай калат деген сыяктуу дооматтар болгон. Лабораториялык эксперименттен алынган жыйынтыктар, адам табиятын ачууга жараксыз, «экологиялык тазалыгы» төмөн деген ойлор жаралган. Мындай абалдан чыгуунун жолун издөө – психологдорду экологияда иштелип чыккан методологиялык негизге көңүл бурууга түрткөн. Бул илимде **экологиялык жол** (подход) деп аталат. Анын мааниси лабораториялык изилдөөлөрдү табигый шартка жакындатуу. Мындагы максат эксперимент жүргүзүү шартын эле эмес, изилдөөнүн принциптерин, методологиялык негизин, теориялык моделин табиятка жакындатууда турат. Ушундай ой-жорумдан батыш өлкөлөрүндө «**Экологиялык психология**» (Ecological Psychology) аттуу психология илиминин жаңы тармагы жаралган.

1960-жылдардын аягында Америкада Дж.Гибсон өзүнүн теориясын иштеп чыккан. Ал илимде “Гибсондук модел” деген ат алган. Гибсондун ою боюнча «физикалык дүйнө, экологиялык дүйнө» жашайт. Анын көз карашында адам «физикалык» эмес, «экологиялык» дүйнөдө турмуш кечирет.

Физикалык дүйнө – субъекттердин таасирсиз өл алдынча (адам, жаныбарларсыз ж.б.у.с.) жашайт, аны физика, химия жана аларга окшогон табигый илимдер изилдешет.

Экологиялык дүйнө – субъекттин жашоосу үчүн зарыл болгон байланыштардын жыйындысы; ал субъекттин өзүнөн көз каранды; субъекттин өзүн курчап турган чөйрөсү менен өз ара маанисин аныктайт жана бири-бирин толукташат, бири-бирисиз элестетүү мүмкүн эмес.

Гибсондун ою боюнча психология адамдардын физикалык эмес, экологиялык дүйнөдөгү өз ара таасирлерин үйрөнүү керек. Дж.Гибсондун методологиясынын эки артыкчылыгы бар:

1) изилдөөчү, адам жашаган экологиялык дүйнөдөгү өз ара таасирлерди гана карайт;

2) адам психикасы табигый «экологиялык» шартта изилденет.

Дж.Гибсондун экологиялык теориясынын маселеси болуп, психология илиминде боло келген «физикалык дүйнөдөгү адам» концепциясын толуктай турган «экологиялык дүйнөдөгү адам» концепциясын иштеп чыгуу саналат.

IV. 1990-жылдардын башында психология илиминде жаңы тенденция жаралган. Бардык дүйнөдө, жалпы адамзат алдында чоң коркунуч – экологиялык кризис тургандыгы психологдорду ойлонууга аргасыз кылган. Мындай кризистен чыгуунун бирден-бир жолу экологиялык аң сезимди өзгөртүүдө тургандыгы маалым болгон. Ошондуктан психология илиминин бир тармагы катары – **экологиялык аң сезим психологиясы** сунуш кылынган. Бул термин белгилүү психолог Д.А. Леонтьевге таандык.

Экологиялык аң сезим психологиясынын предмети – социогенетикалык, онтогенетикалык жана функционалдык аспектерде каралган жеке, группалык экологиялык аң сезим.

Бул тармакта 4 изилдөө багыты бөлүнгөн:

1. Толук экологиялык аң сезим.
2. Экологиялык элестердин түзүмдөрү.
3. Жаратылышка болгон субъективдүү карым-катнаштардын түзүмдөрү.
4. Өз ара аракет этүүлөрдүн технологияларынын жана стратегияларынын түзүмдөрү.

Ошентип, психология илиминде экологиялык проблеманы изилдөөчү түрдүү 4 өз алдынча изилдөө областы жашайт:

I. Курчап турган чөйрөнүн психологиясы.

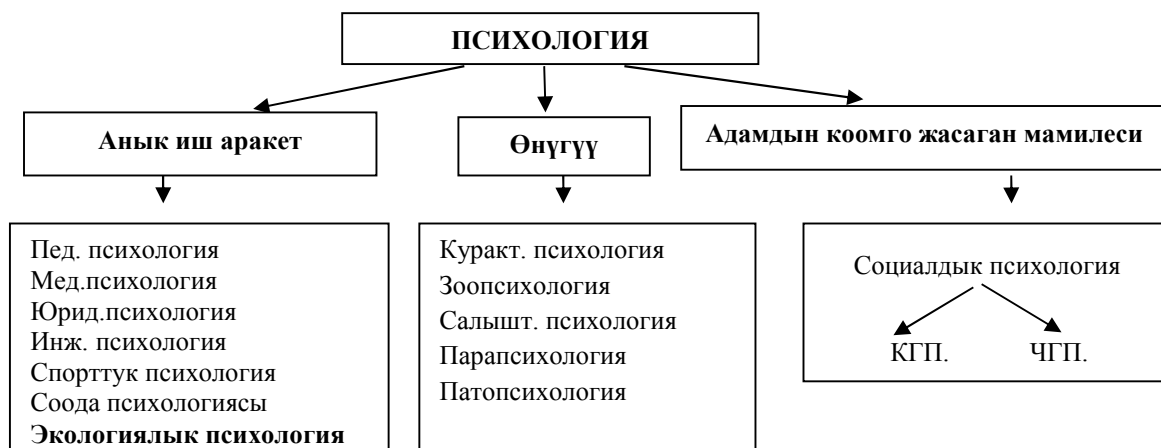
II. Психологиялык экология.

III. Психологиядагы экологиялык жол.

IV. Экологиялык аң сезимдин психологиясы.

Экологиялык проблемаларды изилдөөдө психологиялык аспектеги түрдүү аталыштардын пайда болуп жатышы, азыркы мезгилге чейин жаңы илимий тармактын толук түзүлүп бүтпөгөндүгү менен түшүндүрүлөт. 1996-жылы уюштурулган биринчи Россиялык конференция бул багыттагы талаш-тартышка бир жактуу баа берилген. Азыркы күнү жогоруда аталган төрт багытты жалпылап «**Экологиялык психология**» деп атоо кабыл алынып келүүдө.

Ошентип, XXI кылымдын босогосунда психология илиминин жаңы тармагы **экологиялык психология** пайда болду. Бирок илимде психология илиминин структурасындагы экологиялык психологиянын орду аныктала элек. Биздин жеке оюбузча, экологиялык психологиянын психология илиминин структурасындагы ордун төмөндөгүдөй элестетүүгө болот:

Схемадан көрүнүп тургандай экологиялык психология, психология илиминин «анык иш аракет» принциби боюнча бөлүнгөн тармагында жатуучу өз алдынча предмет. Бирок бүгүнкү күнү биздин Республикада кабыл алынган жогорку окуу жайлардын окуу пландарында экологиялык психология предмети киргизилген эмес.

Мындан бир нече жыл мурда Т.М. Чодураев менен биргеликте, экологдордун окуу планына экологиялык психологияны киргизип, эксперимент жасап көргөнбүз. Андан жакшы жыйынтыктар алынган, бирок кийин аны көзөмөлдөгөн, кызыкдар адистер болбогондуктан, жабылып калган.

Экологиялык психология алгач экология адистиктеринде окулуп, бара-бара калган адистиктерде үйрөнүлө тургандыгын ишеним менен кароого болот.

Адабияттар:

1. Фромм Э. Душа человека. - М., 1992. - С. 415.
2. Байас Турал. Чөлгө айланган көл. - Б., 2005. - С. 3.
3. Кулназаров Б. Жалпы экология. - Б., 1999. - С. 28.

Рецензент: к.психол.н., доцент Мураталиева Н.Х.